

Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία

Βενετία Αποστολίδου

Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949

Στην πραγματικότητα οι εμφύλιες συγκρούσεις ξεκινούν μέσα στην Κατοχή

Ολόκληρη η δεκαετία του 1940 γεμάτη πολέμους, ανατροπές και θάνατο. Τα άτομα τη βίωσαν ως μια ενιαία οδυνηρή εμπειρία.

Ερωτήματα που θα συζητήσουμε:

- Ποια υπήρξε η συμβολή της λογοτεχνίας στην επεξεργασία του τραύματος στη μετεμφυλιακή ελληνική κοινωνία;
- Ποια η θέση της λογοτεχνίας στη συζήτηση που διεξάγεται στη δημόσια σφαίρα σχετικά με τις ερμηνείες και τις προσλήψεις των γεγονότων της δεκαετίας του '40;
- Ποιες είναι οι βασικές τάσεις που διακρίνονται στην αναπαράσταση των κρίσιμων γεγονότων και εμπειριών στην πεζογραφική παραγωγή από το 1950 έως σήμερα και πώς διαφοροποιείται η λογοτεχνία της τελευταίας κυρίως δεκαετίας;

Έννοιες που θα χρησιμοποιήσουμε:

- Αναπαράσταση
- Ιδεολογία - πολιτική στράτευση
- Συλλογική, ατομική και θεσμική μνήμη
- Πολιτική της μνήμης
- Μνημονική κοινότητα
- Η λογοτεχνία ως μνημονική πρακτική
- Τραύμα – λογοτεχνία του τραύματος

Αναπαράσταση

- Πώς «αναπαρίστανται» τα γεγονότα και τα βιώματα στην τέχνη και ειδικότερα στη λογοτεχνία;
- Υπάρχει μια αντικειμενική πραγματικότητα την οποία η τέχνη αναπαριστά;

Η τέχνη και η ιστορική πραγματικότητα δεν είναι δύο ξεχωριστά πράγματα έτσι ώστε να θεωρούμε ότι γνωρίζουμε ποια είναι η ιστορική πραγματικότητα και να αναζητούμε πώς η τέχνη αναπαρέστησε αυτή την ιστορική πραγματικότητα. Αντίθετα, η τέχνη είναι συστατικό μέρος της. Επομένως, δε μπορούμε να γνωρίσουμε μια εποχή αρκετά, παρά μόνο στο βαθμό που μελετούμε και την τέχνη της.

Συλλογική, ατομική και θεσμική μνήμη

Το λογοτεχνικό κείμενο είναι ένα προνομιακό πεδίο όπου συμπλέκονται η ατομική, η συλλογική και η θεσμική μνήμη

Η λογοτεχνία προσφέρει αφηγηματικά μοντέλα για την αφήγηση του τραύματος ενώ, ταυτόχρονα, προσφέρει μια κοινωνική αρένα πιο ασφαλή (γιατί προστατεύεται από τη μυθοπλασία) από τον ευρύτερο χώρο της πολιτικής και της δημόσιας ιστορίας. Μπορεί να λειτουργήσει, και έτσι έχει λειτουργήσει η λογοτεχνία που μιλά για τον ελληνικό εμφύλιο, ως ένας ενδιάμεσος δημόσιος χώρος στον οποίο δοκιμάστηκαν πρώτα μνήμες και ερμηνείες που αργότερα πέρασαν στην ιστοριογραφία και στη δημόσια αντιπαράθεση.

Μνημονική κοινότητα

Η μνήμη δεν είναι ούτε καθαρά ατομική ούτε εντελώς καθολική. Η ατομική μνήμη που προέρχεται από την ατομική εμπειρία διαμορφώνεται μέσα από την αφήγησή της, άρα υπόκειται σε μοντέλα αφήγησης που δομούνται μέσα σε κοινωνικές συλλογικότητες. Η λογοτεχνία, ως **μνημονική πρακτική**, επηρεάζεται ασφαλώς από πολιτικές επιλογές αλλά δε δεσμεύεται από αυτές. Μάλιστα τις διευρύνει και τις επεκτείνει, έτσι ώστε, σε κάποιες περιπτώσεις, η ίδια να παράγει πολιτική.

Πολιτική της μνήμης

Το τι θα θυμηθούμε και τι θα ξεχάσουμε δεν γίνεται ποτέ με έναν τρόπο αυθόρμητο και αθώο αλλά επηρεάζεται από τον τρόπο που ζούμε στο παρόν, από τις κοινωνικές πιέσεις που δεχόμαστε, από τα όρια που μας βάζει η κοινότητα μέσα στην οποία ζούμε, από το πόσο αρεστοί θέλουμε να γίνουμε και σε ποιους. Συνήθως οι πολιτικές της μνήμης ασκούνται υποδόρια, έμμεσα, μέσα από την ίδια την κουλτούρα της κοινότητας. Μερικές φορές όμως επηρεάζονται και από συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις.

Μνημονικές κοινότητες

- Των πολιτικών προσφύγων
- Των επιζησάντων στην Ελλάδα
 - Των νικητών
 - Των ηττημένων
 - √ Των αντιφρονούντων στο Κόμμα

Όσοι δεν τάχθηκαν με την Αριστερά και δεν υπέστησαν διώξεις δεν ανήκουν αυτονόητα στη μνημονική κοινότητα των νικητών

Τραύμα

Το τραύμα ή, με ιατρικούς όρους, η «μετα - τραυματική αγχώδης διαταραχή» αναφέρεται σε μια ποικιλία στρεσογόνων συναισθηματικών, ψυχολογικών και σωματικών αντιδράσεων απέναντι στον τρόμο και την αδυναμία που προκαλείται από σοκαριστικά γεγονότα και καταστάσεις, έξω από τις συνηθισμένες ανθρώπινες εμπειρίες, κατά τα οποία η ζωή των ανθρώπων ή των οικογενειών τους μπαίνει σε θανάσιμο κίνδυνο. Οι συνέπειες του τραύματος γίνονται κατανοητές από τα υποκείμενα ως «παγίδευση» σε μια πραγματικότητα την οποία δεν μπορούν να συλλάβουν και να αφομοιώσουν αλλά τους «στοιχειώνει», μέσα από συνεχείς επαναβιώσεις των τραυματικών γεγονότων. Προκειμένου οι επιζώντες να ξεφύγουν από την παγίδα και να διεκδικήσουν τη ζωή τους και το παρελθόν τους, είναι απαραίτητη η συγκρότηση μιας αφήγησης των τραυματικών γεγονότων, μιας αφήγησης η οποία συγκροτείται κοινωνικά, δίνει νόημα στο παρελθόν και το ενώνει με την παρούσα ζωή

Τραύμα

Το τραύμα είναι πρωτίστως ο εμφύλιος πόλεμος αλλά και: οι διώξεις στο μετεμφυλιακό κράτος, η εξορία, η πολιτική προσφυγιά, ο επαναπατρισμός, η δήλωση μετανοίας. Πρόκειται για ένα τραύμα πολλαπλό, όπου το κάθε επόμενο συμβάν έρχεται να το βαθύνει ακόμα περισσότερο.

Λογοτεχνία του τραύματος

Είναι μια σύνθετη (με τους κανόνες της τέχνης πάντα) επεξεργασία του τραύματος η οποία δε μπορεί παρά να έχει ένα ορατό τέλος: την επούλωση, τη συμφιλίωση και, σύμφωνα με τον Ρικέρ, τη συχώρηση. Η επεξεργασία αυτή περνά από μια πορεία η οποία εν ολίγοις περιγράφεται ως μετάβαση από την «πολιτική της οδύνης» ή το «λόγο της θυματοποίησης» όπου η αφήγηση για το παρελθόν αναγνωρίζει μόνον το προσωπικό τραύμα και αγνοεί το τραύμα του Άλλου, στην αναγνώριση και την παραδοχή του τραύματος του Άλλου. Στην περίπτωση μας, στην παραδοχή του εμφυλιακού τραύματος ως διπτού.

Σε ποιο βαθμό και πότε η λογοτεχνία που γράφτηκε στην Ελλάδα γύρω από τον Εμφύλιο αναγνώρισε το εμφυλιακό τραύμα ως ένα διπλό τραύμα;

Πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων

- Έργα που μιλούν για την Αντίσταση και τον Εμφύλιο
- Έργα που μιλούν για τη ζωή τους στην υπερορία και τον επαναπατρισμό.
- Έργα νεότερων συγγραφέων που θεματοποιούν την εμπειρία των πολιτικών προσφύγων και δημιουργούν μια εικόνα γι αυτούς.

Έργα που μιλούν για την Αντίσταση και τον Εμφύλιο

- Κώστας Μπόσης, *Εμείς θα νικήσουμε*, 1953
Δύσκολες μέρες, τ. 1, 1956
- Γιώργης Γρίβας, *Καινούριοι άνθρωποι*, 1954
Οργισμένα χρόνια, 1956
- Τάκης Αδάμος, *Απλοί άνθρωποι*, 1957
- Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και αυγές*, τ. 1, *Η πολιτεία*, 1961, και τ. 2, *Τα βουνά*, 1963
- Δήμος Ρεντής, *Ο δρομάκος με την πιπεριά*, 1964
- Έλλη Αλεξίου, *Και ούτω καθεξής*, 1965.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες αποτελούν μια κοινότητα μνήμης και μάλιστα οργανωμένη από νωρίς, η οποία παρείχε όλα τα εχέγγυα για τη διαμόρφωση μιας συλλογικής αφήγησης του τραύματος: έδινε την αίσθηση του ανήκειν και επιπλέον έδινε τα υλικά μέσα, τον εκδοτικό μηχανισμό, για την έκδοση και τη διάδοση των αφηγήσεων. Σε αντίθεση με τους ηττημένους του ισπανικού ή του φινλανδικού Εμφύλιου οι οποίοι παρέμειναν σιωπηλοί για μεγάλο διάστημα, οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες άρχισαν πολύ νωρίς να λένε την ιστορία τους στη δημόσια σφαίρα. Ωστόσο, τα πλεονεκτήματα αυτά ήταν την ίδια στιγμή και σοβαρά εμπόδια στο βαθμό που η μνημονική τους κοινότητα ήταν υποκείμενη στις περιπλοκές της επίσημης πολιτικής του Κόμματος η οποία έπρεπε να πάρει υπόψη της τον πολιτικό αγώνα στην Ελλάδα και τη χρησιμοποίηση του προβλήματος των πολιτικών προσφύγων ως ένα κρίσιμο θέμα στην ατζέντα του Ψυχρού Πολέμου.

Αναγνώριση του τραύματος του Άλλου

Δημήτρη Χατζή, «Ανυπεράσπιστοι»
Επιθεώρηση Τέχνης, 1964

Περιλήφθηκε στην ομώνυμη συλλογή
διηγημάτων που κυκλοφόρησε από το
Θεμέλιο το 1966

Έργα που μιλούν για την υπερορία και τον επαναπατρισμό

- Έλλη Αλεξίου, *Με τη λύρα* (1959)
- Κώστας Μπόσης, *... και το τρένο τραβούσε για τα ξεχερσώματα* (1962)
- Δύο διηγήματα της Έλκης Ζέη, «Ένα σταμνί στο παράθυρο» και «Στο Μαρούσι», δημοσιευμένα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1962-1963.
- Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Μικρό όργανο για τον επαναπατρισμό* (1980)
- Μιχάλης Γκανάς, *Μητριά πατρίδα* (1981)
- Έλκη Ζέη, *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* (1987)
- Χρήστος Χαρτοματσίδης, *Οι περιπέτειες του Μπρέγκα* (2000)
- Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Στο όριο* (2003)
- Αλέξης Πάρνης, *Η Οδύσσεια των διδύμων* (2009)

Έργα νεότερων συγγραφέων που θεματοποιούν την εμπειρία των πολιτικών προσφύγων και δημιουργούν μια εικόνα γι αυτούς

- Ζήσης Σκάρος, *Ανοιχτοί ουρανοί* (1958)
- Ελένη Σαραντίτη, *Κάποτε ο κυνηγός...* (1996)
- Δημήτρης Μίγγας, «Την ποθητήν πατρίδα», στη συλλογή *Των κεκοιμημένων* (1999)
- Κώστας Ακρίβος, *Κίτρινο ρώσικο κερί* (2001)
- Γιώργος Πρασσάς, *...και έτσι, έκλεισε ο κύκλος* (2009)
- Γιάννης Ατζακάς, «Ο Οδυσσέας στη Μαύρη Θάλασσα», *Εντευκτήριο* 2009
- Έλενα Χουζούρη, *Πατρίδα από βαμβάκι* (2009)
- Μαρλένα Πολιτοπούλου, *Η μνήμη της πολαρόϊντ* (2009)

Καθώς οι συγγραφείς αυτοί είναι νεότεροι αφενός αλλά και λιγότερο έως καθόλου ιδεολογικά φορτισμένοι, τα βιβλία τους δίνουν περισσότερο την αίσθηση της αποστασιοποίησης, της λογοτεχνικής κατασκευής· χρησιμοποιούν σύγχρονους αφηγηματικούς τρόπους και εντάσσουν τους πολιτικούς πρόσφυγες σε άλλα κειμενικά συμφραζόμενα όπως αυτά που ορίζονται από το εφηβικό, το επιστολικό ή το αστυνομικό μυθιστόρημα. Το βέβαιο είναι πως το κοινωνικό τραύμα που σχετίζεται με τους πολιτικούς πρόσφυγες αναδεικνύεται, ακόμη και μέσα από την πολύχρονη λογοτεχνική σιωπή για αυτούς, στην έκταση και το βάθος του. Εντύπωση όμως προκαλεί πως στις μετρημένες φορές που οι πολιτικοί πρόσφυγες έγιναν αντικείμενο λογοτεχνικής επεξεργασίας από νεότερους συγγραφείς, τούτο έγινε μέσα σε ένα κλίμα μετριοπάθειας και συμφιλίωσης

Ο Εμφύλιος στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950

- Μαργαρίτα Λυμπεράκη, *Ο άλλος Αλέξανδρος* (1950)
- Ρένος Αποστολίδης, *Πυραμίδα 67* (1950)
- Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία* (1953)
- Ρόδης Ρούφος, *Χρονικό μιας σταυροφορίας: Η ρίζα του μύθου, Πορεία στο σκοτάδι, Η άλλη όχθη* (1954-1958)
- Θ.Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, (1954)
- Νίκος Κάσδαγλης, *Τα δόντια της μυλόπετρας* (1955)

Πρώτο μισό της δεκαετίας του '50

Οι συγγραφείς που εκφράστηκαν για τα τραυματικά γεγονότα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '50, ενώ ανήκουν στη δεξιά περισσότερο, δεν ταυτίζονται όμως με το λόγο των νικητών, όπως φυσικά δεν ταυτίζονται ούτε με το λόγο των ηττημένων. Ως σύνολο, δίνουν την εντύπωση πως ο κάθε συγγραφέας ακολουθεί έναν προσωπικό δρόμο, σαν να μην ανήκουν σε μία, οποιαδήποτε, μνημονική κοινότητα. Σε αντίθεση με την οργανωμένη κοινότητα μνήμης των πολιτικών προσφύγων, στην Ελλάδα, την πρώτη δεκαετία μετά τον Εμφύλιο, ήταν πολύ δύσκολο να δημιουργηθούν μνημονικές κοινότητες, των νικητών ή των ηττημένων. Σε ό,τι αφορά την επεξεργασία του εμφυλιακού τραύματος, η εστίαση που έχουν στους αρνητικούς ήρωες της μίας παράταξης, αναδεικνύει μεν το μέγεθός του, αλλά περισσότερο ξύνει την πληγή παρά προσφέρει παραμυθία. Μήπως όμως κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον να συμβεί τόσο νωρίς;

Πρώτοι αριστεροί συγγραφείς για τον Εμφύλιο

- Κώστας Κοτζιάς, *Καπνισμένος ουρανός* (1957)
- Ζήσης Σκάρος, *Οι ανοιχτοί ουρανοί* (1958)

Δεκαετία του '60

Στρατής Τσίρκας, *Η Λέσχη*, 1961

Το έργο του Τσίρκα εγκαινιάζει μια νέα μνημονική παράδοση στους κόλπους της Αριστεράς. Θα μπορούσε κανείς να την ονομάσει αναθεωρητική, ετερόδοξη, «της αμφισβήτησης». Η παράδοση αυτή αποδείχθηκε λογοτεχνικά γόνιμη και έδωσε εκείνα τα έργα που συγκρότησαν την αφήγηση της δεκαετίας του '40 από την οπτική γωνία της Αριστεράς, μια αφήγηση η οποία, λόγω και της λογοτεχνικής της ποιότητας, βρήκε απήχηση και ρίζωσε σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Τα έργα της «αμφισβήτησης»

- Αντρέας Φραγκιάς, *Καγκελόπορτα* (1962)
- Θανάσης Βαλτινός, «Η κάθοδος των εννιά», *Εποχές* (1963).
- Μάριος Χάκκας, *Τυφεκιοφόρος του εχθρού* (1966), *Ο μπιντές και άλλες ιστορίες* (1970), *Το κοινόβιο* (1972)
- Άρης Αλεξάνδρου, *Το Κιβώτιο του* (1975)
- Δημήτρης Χατζής, *Διπλό βιβλίο* (1976)
- Σωτήρης Πατατζής, *Πένθιμο εμβατήριο* (1978)

Έργα της δεκαετίας του '60 από τη «δεξιά» και το κέντρο

- Γιώργος Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (1964)
- Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Η γη της οδύνης* (1966)
- Νίκος Καζαντζάκης, *Αδερφοφάδες* (1963)

Οι συνέπειες του Εμφύλιου

- Χριστόφορος Μηλιώνης, *Ακροκεραύνια* (1976)
- Νίκος Μπακόλας, *Μεγάλη πλατεία* (1987)
Καταπάτηση (1990)
- Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Ιαγουάρος* (1987)

Θανάσης Βαλτινός, Ορθοκωστά (1994)

47 αφηγητές που ανήκαν (οι ίδιοι ή μέλη των οικογενειών τους) στα Τάγματα Ασφαλείας και έπαθαν από τον ΕΛΑΣ.

Οι πρωτοπρόσωπες αυτές αφηγήσεις παρουσιάζονται σκέτες, σαν μαρτυρίες και δημιουργούν την ψευδαίσθηση ενός ντοκουμέντου που είναι οπωσδήποτε σοκαριστικό.

Κατά πόσον η αναγνώριση του τραύματος των «δεξιών» επιτρέπει ή αποκλείει την αναγνώριση του τραύματος των «αριστερών»; Κατά πόσον δηλαδή οι φωνές που ακούγονται είναι μονόχορδες ή, όπως έχει υποστηριχθεί, περιέχουν και τις φωνές των αντιπάλων;

Ορθοκωστά

Η προβολή του τραύματος της μιας πλευράς σε καμιά περίπτωση δεν αποκλείει την αναγνώριση του τραύματος της άλλης· αντίθετα, καθώς οι αφηγήσεις πληθαίνουν, ο αναγνώστης, ο οποίος δεν ψάχνει για δικαίωση, εμπλέκεται στον φαύλο κύκλο της εμφύλιας βίας και μέχρι το τέλος του βιβλίου τού έχει καταστεί πλέον αδιάφορο για ποιας πλευράς το τραύμα πρόκειται.

Η αναγνώριση του τραύματος του Άλλου και η λογοτεχνική επεξεργασία του εμφυλιακού τραύματος ως διπτού τραύματος, παρόλη τη μεγάλη συμβολή συγγραφέων του μεσαίου –κεντροδεξιού ή κεντροαριστερού- χώρου όπως ο Κοτζιάς και ο Βαλτινός, παραμένει ένα λογοτεχνικό αίτημα αλλά και ερώτημα που μπορεί να τεθεί στη σύγχρονη πεζογραφική παραγωγή γύρω από τον Εμφύλιο.

Ο Εμφύλιος στη σύγχρονη πεζογραφία

Οι νεότερες γενιές προσέρχονται στον Εμφύλιο για να τον αντιμετωπίσουν ως μνημειωμένο και δια παντός κλεισμένο τραύμα, αποσπώντας από την αρχειακή του Ιστορία κάτι ικανό να τονίσει και να αναδείξει τα δικά τους καυτά και ανεπούλωτα προβλήματα.

Σύγχρονα έργα για τον Εμφύλιο

- Νίκος Δαββέτας, *Το θήραμα*, 2004. *Λευκή πετσέτα στο ρινγκ*, 2006. *Η εβραία νύφη*, 2009. *Ο ζωγράφος του Μπελογιάννη*, 2013.
- Βασιλική Ηλιοπούλου, *Σμιθ*, 2009
- Μαρλένα Πολιτοπούλου, *Η μνήμη της πολαρόιντ*, 2009
- Μάρω Δούκα, *Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ*, 2010. *Ελα να πούμε ψέματα*, 2014

Σύγχρονα έργα για τον Εμφύλιο

- Δημήτρης Νόλλας, *Το ταξίδι στην Ελλάδα*, 2013
- Βασίλης Τσιαμπούσης, *Γαλάζια αγελάδα*, 2013
- Κώστας Ακρίβος, *Κίτρινο ρώσικο κερί*, 2003,2014
- Ελενα Χουζούρη, *Πατρίδα από βαμβάκι*, 2009. *Δυο φορές αθώα*, 2013

Σύγχρονα έργα για τον Εμφύλιο

- Βασίλης Μπούτος, *Τα δάκρυα της βασίλισσας*, 2000.
- Θανάσης Σκρουμπέλος, *Bella Ciao*, 2005
- Γιάννης Ατζακάς, *Διπλωμένα φτερά*, 2007.
Θολός βυθός, 2008. *Φως της Φονιάς*, 2013
- Μισέλ Φάις, *Πορφυρά γέλια*, 2010

Βιβλιογραφία

- Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.
- Μαρία Νικολοπούλου, «Ο 'τριακονταετής πόλεμος': Η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946-1974)», στον τ. Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Εστία, 2008, σ. 419-493.
- *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο 2008.
- Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα, Πόλις 2010.
- *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη*, Νέα Εστία, τχ. 1845 (Ιούνιος 2011).